

Хлібовська Ганна Миколаївна,
*кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного університету імені Лесі Українки
orcid.org/0000-0001-9764-3595
h.khlibovska@ukr.net*

ЛИТУАНІСТИЧНІ СТУДІЇ ЮЛІУША БАРДАХА (1914–2010 РР.)

У статті проаналізовано науковий доробок вченого-історика Юліуша Бардаха (1914–2010 рр.) – одного з найбільш відомих дослідників Великого князівства Литовського. Вказано, що його життєвий шлях, наукові інтереси пов'язані з теренами, об'єднаними в межах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Зазначено, що на формування наукового профілю Юліуша Бардаха вплинули відомі дослідники історії права – Стефан Еренкройц, Ян Адамус та медієвіст Генрих Ловмянський. Перші наукові розвідки вченого з литуаністики з'явилися вже за доби міжвоєнної під час його навчання у Вільнюському університеті імені Стефана Баторія. Надалі литуаністичні студії посідали чільне місце у науковому доробку дослідника, хоча до спектра його наукових зацікавлень входили питання історії держави і права, історіографії, методології історії. Вчений був співавтором узагальнюючих робіт із зазначених проблем і особливих досліджень.

Використовуючи здобутки литуаністики у польській історіографії міжвоєнного періоду, Юліуш Бардах розширив проблематику досліджень, проаналізував відомі та запровадив до наукового обігу раніше невивчені історичні джерела, запропонувавши власне бачення джерелознавчих проблем.

Основна увага звернена ним на функціонування політичного і суспільного механізму Великого князівства Литовського, соціальну структуру населення, причини та наслідки унійних процесів, історію кодифікації литовського права. Застосовуючи головні позитивістські методологічні підходи, науковець показав динаміку формування територіальних меж і державотворчих процесів на теренах Великого князівства Литовського, проаналізував статус ВКЛ після укладення Кревської та Люблінської уній. Історик зауважив, що частина литовських князів, починаючи від Вітовта, виступала проти інкорпорації Литви до Польщі. Тому Кревська унія не сформувала єдину державу. Литва і Польща фактично існували самостійно зі своїми правовими нормами. Єдине, що їх об'єднувало, – особа монарха. Натомість Люблінська унія, попри опір литовських князів, призвела до інкорпорації Великого князівства Литовського Королівством Польським. Розкрито отримані ВКЛ автономні права – окрему організацію влади, судочинство, власний скарб та військо. Юліуш Бардах стверджував, що зазначені чинники визначали ступінь самостійності ВКЛ.

Унійні події розглянуто ним у контексті загальноєвропейських тенденцій. Вказано, що сформовані Кревською та Люблінською уніями моделі державного устрою в тому часі були властиві іншим європейським країнам.

Аналізуючи Литовські статuti, вчений стверджував, що зазначені правові акти були одними з найкращих прикладів офіційно кодифікованого права у тогочасній Європі. Вони поєднували елементи звичаєвого права поліетнічної держави, писемних правових джерел, західноєвропейські ідеї гуманізму.

Вказано, що з наукової школи Юліуша Бардаха вийшло покоління дослідників-литуаністів, котрі продовжили справу свого вчителя.

Ключові слова: Юліуш Бардах, Велике князівство Литовське, кодифікація права, литуаністика, Литовські статuti, унія.

Khlibovska Hanna,
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department of World History
Lesya Ukrainka Volyn National University
orcid.org/0000-0001-9764-3595
h.khlibovska@ukr.net

LITHUANIAN STUDIES OF JULIUSZ BARDACH (1914–2010)

The article analyzes the scientific achievements of the scientist-historian Juliusz Bardach (1914–2010), one of the most famous researchers of the Grand Duchy of Lithuania. It is indicated that his life path and scientific interests are closely related to the territories united within the borders of the Grand Duchy of Lithuania and the Polish-Lithuanian Commonwealth.

It is noted that the formation of the scientific profile of Juliusz Bardach was influenced by well-known researchers of the history of law – Stefan Ehrenkretz, Jan Adamus and the medievalist Henry Lovmianskyi. The first scientific explorations of the scientist in Lithuanian studies appeared already in the interwar period during his studies at the Stefan Batory Vilnius University. In the future, Lithuanian studies occupied a prominent place in the researcher's scientific output, although the spectrum of his scientific interests included issues of the history of the state and law, historiography, historical methodology. The scientist was a co-author of generalizing works on the specified problems and individual studies.

Using the achievements of Lithuanian studies in the Polish historiography of the interwar period, Juliusz Bardach expanded the research issues, analyzed known and introduced previously unstudied historical sources into scientific circulation, offering his own vision of source studies problems.

He paid main attention to the functioning of the political and social mechanism of the Grand Duchy of Lithuania, the social structure of the population, the causes and consequences of the union processes, the history of the codification of Lithuanian law. Applying mainly positivist methodological approaches, the scientist showed the dynamics of the formation of territorial boundaries and state-building processes on the territory of the Grand Duchy of Lithuania, analyzed the status of the Grand Duchy of Lithuania after the conclusion of the Union of Kreva and Lublin. The historian noted that some of the Lithuanian princes, starting with Vytautas, opposed the incorporation of Lithuania into Poland. Therefore, the Union of Kreva did not form a single state. Lithuania and Poland actually existed independently with their own legal norms. The only thing that united them was the person of the monarch. Instead, the Union of Lublin, despite the resistance of the Lithuanian princes, led to the incorporation of the Grand Duchy of Lithuania into the Kingdom of Poland. The autonomous rights obtained by the Grand Duchy of Lithuania were revealed – a separate organization of government, the judiciary, its own treasure and the army. Juliusz Bardach claimed that the mentioned factors determined the degree of independence of the Grand Duchy of Lithuania.

Union events were considered by him in the context of pan-European trends. It is indicated that the models of the state system formed by the Unions of Kreva and Lublin at that time were characteristic of other European countries.

Analyzing Lithuanian statutes, the scientist claimed that these legal acts were one of the best examples of officially codified law in Europe at the time. They combined elements of customary law of a multi-ethnic state, written legal sources, Western European ideas of humanism.

It is indicated that the scientific school of Juliusz Bardach produced a generation of Lithuanian researchers who continued the work of their teacher.

Key words: Juliusz Bardach, Grand Duchy of Lithuania, codification of law, Lithuanian studies, Lithuanian statutes, union.

Чільне місце в історії середньовічної та ранньомодерної Європи посідало Велике князівство Литовське (ВКЛ). У період найбільшої могутності воно поширювало владу на терени сучасної Литви, більшої частини України, Білорусі, невеликих частин на сході Польщі, Молдови та півдні Латвії. То був край, де у мирні часи поруч один з одним мешкали різні етноси. Суспільство продемонструвало

толерантність, мистецтво співіснування, традиції свободи.

Литуаністика, як напрям історичних досліджень, започаткований у національних історіографіях ХІХ століття як «практична історія», згодом отримав позитивістську методологію, що певною мірою було виправданим з огляду на запровадження до наукового обігу широкого кола історичних джерел (Василенко, 2006).

Серед європейського наукового загалу одним із найбільш відомих дослідників Великого князівства Литовського з особливим розумінням історії його державного устрою і політичної думки є Юліуш Бардах, котрого називають «Нестором» варшавських литуаністів (Zakrzewski, 2016). Життєвий шлях вченого, його наукові інтереси нерозривно пов'язані із землями, об'єднаними в межах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Як зазначила Олена Сокальська: «Доля Юліуша Бардаха – ілюстрація складного звивистого шляху інтелектуала, вченого на тлі революцій, державно-політичних катаклізмів, трагедій цілих народів та окремо взятих родин упродовж XX століття. Своєю Батьківщиною вчений вважав Польщу, «малою» батьківщиною – місцем, де виріс, де з'явилися перші друзі, де знайшли вічний спокій найближчі люди, для нього очевидно лишався Володимир-Волинський» (Сокальська, 2017, с. 18). «Вчений і свідок епохи» – стверджував польський історик Томаш Сіверський (Siewierski, 2015).

В українській історіографії життєвому шляху вченого, як і його науковому доробку, окрім статті О. Сокальської, не було присвячено наукових розвідок (Сокальська, 2017). Енциклопедичні видання містять лише короткі біографічні довідки. У Республіці Польща до ювілейних дат опубліковано кілька статей, у яких проаналізовано окремі аспекти наукової діяльності вченого, спогади про університетські роки тощо (Szlachta, 2014; Siewierski, 2015; Zakrzewski, 2016; Sobotka, 2018; Kosman, 2019).

Початковим етапом біографії вченого є періоди дитинства і юності, коли відбувається формування засад світогляду, основ життєвих та ідейних цінностей людини, вибудовуються передумови його інтелектуальних контактів і зв'язків. Не був винятком і Юліуш Бардах. Він народився 1914 року в місті Одеса в єврейській родині військового лікаря-стоматолога. Дитинство і юність провів на Волині. В 1933 році він закінчив гімназію імені Миколая Коперника в місті Володимирі-Волинському. Згодом продовжив навчання на факультеті права і суспільних наук Вільнюського університету імені Стефана Баторія, в якому завершив навчання в червні 1939 року. Саме тут Юліуш Бардах студіювався в науковому семінарі з історії польського та литовського права, котрий

проводив відомий учений, історик права, ректор університету Стефан Еренкройц. Під час навчання відвідував семінари Генриха Ловмянського – одного з найвидатніших польських медієвістів, якого згодом назвав «титаном польської історіографії». На формування наукового профілю Юліуша Бардаха мав значний вплив дослідник історії права професор Ян Адамус. 1934 року вийшла друком студентська наукова розвідка Юліуша Бардаха на тему: «Усиновлення в литовському праві XV–XVI століть». Згодом праця стала основою дисертації вченого, захищеної ним 1948 року в Ягелонському університеті міста Кракова.

В 1941 році його мобілізували до Червоної Армії, з 1943 року служив в 1-ій армії Війська Польського. Демобілізований 1950 року з репутацією, що могла зламати будь-яку кар'єру. Як згодом згадував учений, у висновку начальника кадрів йшлося, що він «мав праві погляди ППС (Польської соціалістичної партії) і вороже висловлювався проти Радянського Союзу» (Siewierski, 2015). Доля інших членів родини в роки Другої світової війни склалася трагічно. Сім'я Бардахів була розстріляна гітлерівцями у Володимирі-Волинському.

З 1950 року наукова діяльність Юліуша Бардаха пов'язана з Варшавським університетом. З 1957 року і до виходу на пенсію вчений очолював інститут, а потім кафедру історії польської держави і права. Вчений відіграв особливу роль у численних наукових інституціях та міжнародних товариствах. Особливе місце серед них посідали почесні докторати університетів у Лодзі (1995 р.), Варшаві (1996 р.), Вільнюсі (1997 р.), Ягелонському в Кракові (1999 р.). 2013 року інститут імені Великого князівства Литовського в місті Каунасі заснував нагороду його імені, яка присуджується авторам кращих магістерських і докторських робіт з проблематики державної, правової, культурної спадщини Великого князівства Литовського, а також питань, пов'язаних з історією колишніх земель ВКЛ – України, Білорусі, Литви і Польщі.

Спектр наукових інтересів вченого вирізнявся доробком у медієвістиці, історії держави і права, історіографії, методології історії. Натомість литуаністичні сюжети стали одним із пріоритетів його дослідницьких практик. Історик неодноразово стверджував, що «важко було не захоплюватися Великим князівством

Литовським – політичним організмом, що поєднував католиків литовців і православних русинів – предків білорусів і українців; його право було синтезом оригінальних литовських і руських начал з польськими і західноєвропейськими впливами, що найбільше проявилось в місті, в якому я власне почав студії, і надалі залишався під його чарами» (Сокальська, 2017, с. 14).

Використовуючи здобутки литуаністики доби міжвоєнної, напрацьовані польськими істориками, Юліуш Бардах розширив проблематику досліджень, проаналізував відомі та запровадив до наукового обігу не вивчені раніше історичні джерела, пропонуючи власне бачення джерелознавчих проблем.

Основна увага зверталася ним на формування політичного і суспільного устрою ВКЛ, унійні процеси, кодифікацію литовського права, форми власності, які, на переконання вченого, визначали зміст суспільних стосунків (Bardach, 1953; Bardach, 1960; Bardach, 1963; Bardach, 1999).

Наукові розвідки Юліуша Бардаха ґрунтувалися на використанні позитивістської методології, тобто дослідженні історичних фактів, їх інтерпретації, застосуванні нових методик джерелознавчого аналізу. Цей підхід виявився одним з найбільш оптимальних, позаяк значна частина сюжетів з історії ВКЛ залишалася не досить вивченою на той час, або ж дискусійною. Нині варто зазначити, що всі наступні дослідники історії ВКЛ не обходилися без його наукових розвідок «Нариси з історії устрою і права Великого князівства Литовського XIV–XVII століття» (*Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku*) (Bardach, 1970), «Про давню і новітню Литву» (*O dawnej i niedawnej Litwie*) (Bardach, 1988).

У працях ученого детально прослідковано процес становлення Великого князівства Литовського, окреслено його територіальні межі за доби Середньовіччя та ранньомодерного часу. Історик відзначив, що домінуючу роль у розвитку Литви в XIII–XIV століттях відіграла міцна влада великого литовського князя на теренах держави. Її матеріальною основою була налагоджена податкова система, що дозволило правителю утримувати власне військо, котре разом з посполитим рушенням, стали гарантими внутрішньої стабільності. Зазначено, що, крім етнічних литовських земель, великий

князь поширив владу на руські території, ослаблені боротьбою з монголами. Тому наприкінці XIV століття Велике князівство Литовське сформувалося як поліетнічна держава з чисельно переважаючим слов'янським населенням, котре чинило суттєвий цивілізаційний вплив на її існування і прискорило розвиток (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 123–124).

Вивчаючи функціонування державних інститутів ВКЛ, історик звернув увагу на їхню еволюцію після Кревської та Люблінської уній. Передумови унійних процесів Юліуш Бардах пов'язував з тогочасною міжнародною ситуацією. Литовська держава мала небезпечного ворога – Тевтонський орден, який відтіснив Польщу від Балтики і прагнув захопити ВКЛ. Тому вказано, що основну роль на укладення Кревської унії для обох держав відіграла загроза з боку Тевтонського ордену (Bardach, 1970, с. 18).

Відзначаючи, що умови Кревської унії досліджені польськими науковцями, Юліуш Бардах акцентує окремі її сюжети. Історик стверджує, що унія з Польською державою дозволяла ВКЛ вирішити важливе завдання – утримувати стабільну ситуацію в державі, де литовці становили, згідно з тогочасними підрахунками, від 10 до 20% мешканців, хоча переважали у верстві бояр (Bardach, 1970, с. 19). Вчений вважає, що унія була важлива для обох держав, однак більше значення мала для ВКЛ, позаяк експансія на землі Русі видавалася для литовської еліти, починаючи від князя Ольгерда, пріоритетним напрямом. Юліуш Бардах слушно зазначив, що Кревська унія вписувалася в загальноєвропейський контекст як династична угода. Саме така форма міждержавних відносин була властива Середньовіччю. Як приклад, історик порівнював її з Кальмарською унією 1397 року, вказуючи, що Кревська унія виникла внаслідок протистояння експансії Тевтонського ордену, а Кальмарська – Ганзі. Ще одним прикладом аналогічних державних утворень можуть слугувати об'єднання Австрії, Чехії та Угорщини під скіпетром династії Габсбургів (Bardach, 1970, с. 64–65).

Юліуш Бардах досить детально дослідив еволюцію правових норм та державних інститутів Великого князівства Литовського від Кревської до Люблінської уній. Відзначено, що частина литовських князів, починаючи від Вітовта, виступала проти інкорпорації Литви до Польщі. Ситуацію вдавалося нормалізувати

укладенням нових угод між польським королем і великим литовським князем (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 126). Заслугує на увагу підсумкове судження вченого, що Кревська унія не сформувала єдину державу. Литва і Польща фактично існували самостійно зі своїми правовими нормами. Єдине, що їх об'єднувало, – особа монарха.

Розглядаючи події Люблінського сейму 1569 року, вчений зауважив, що, попри опір частини литовських князів, відбулася інкорпорація Великого князівства Литовського до Королівства Польського. Він розкрив зміст автономних прав, отриманих ВКЛ: окрему організацію влади, судочинство, власний скарб та військо, які визначали ступінь самостійності держави. Юліуш Бардах розглянув ці події в руслі загальноєвропейських тенденцій, вказавши, що зазначена модель державного ладу гальмувала централізацію влади і, зрештою, була властива для інших європейських теренів.

Історик доводить, що з часом ВКЛ не вдалося зберегти широку автономію в Речі Посполитій. Починаючи із середини XVII століття посилюються централізаторські впливи, а рішенням сейму 1788–1792 років остаточно ліквідовано залишки автономії ВКЛ – сформовано єдині для Речі Посполитої органи виконавчої влади, військо, фінанси (Bardach, 1970).

Відзначено, що утворена внаслідок Люблінської унії Річ Посполита була поліетнічною державою, в якій перепліталися партикулярні та інтеграційні тенденції. Інтеграційну роль відігравала сама форма шляхетської демократії, за якої литовська й українська шляхта ще перед 1569 роком прийняла модель політичної, суспільної і частково культурної емансипації (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 247). «Культурна полонізація вищих верств литовського суспільства йшла паралельно зі збереженням почуття незалежності литовської шляхти. Згодом поняття «Литвин» не мало етнічного характеру, а було лише вираженням політичної ідентичності «народу шляхетського» Великого Князівства», – зазначив учений (Bardach, 1970, с. 186). Отже, політична конструкція «народу шляхетського» виявилася специфічною формою інтеграції правлячої еліти Речі Посполитої. Хоча цей «народ» характеризувала перевага польської культури, проте не варто применшувати культурного

внеску представників інших етносів (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 248).

Особливу увагу приділив учений дослідженню статутів Великого князівства Литовського, які, на думку Юліуша Бардаха, були найбільш званою «правовою пам'яткою епохи Відродження» і «унікальним явищем» (Bardach, 1974, с. 750). Визначаючи причини появи статутів, історик звернув увагу на емансипацію литовсько-руської шляхти найперше серед князів і панів та трансформації унії з Польщею. Обидва ці фактори збіглися в часі з активізацією процесів включення ВКЛ у сферу впливу західноєвропейської культури, зокрема й правової, що знайшло своє відображення в цих законодавчих актах. Власне, автор переконував, що на кодифікацію права впливала європейська знать, яка переселилася до ВКЛ, та тогочасна європейська ситуація, пов'язана з розробкою нових правових норм. Серед внутрішніх чинників кодифікації права вчений виокремив такі як: поява нових господарських практик, зміни у соціальній структурі, поширення нових учень. Цей комплекс зовнішніх і внутрішніх чинників вимагав узгодження з правовими нормами.

Юліуш Бардах вважав, що Перший Литовський статут був блискучою юридичною пам'яткою свого часу, однією з найкращих у тогочасній Європі офіційною кодифікацією права (Bardach, 1976, с. 246). Другий Литовський статут, як відзначив учений, був правничим документом незалежної держави, пов'язаної лише персональною унією з Польщею. Прискорювальним моментом для його розробки виявився той факт, що на порядку денному під час завершення кодифікаційної роботи стояла нова унія з Польською державою. Його основним змістом стала емансипація шляхти від переваги магнатів (Bardach, 1974, с. 764). Вказано, що для Другого Литовського статуту властива систематизація правових знань, відсутня у статуті 1529 року. Розділи I–III стосуються політичного устрою Великого князівства Литовського, IV – судочинства, V–X присвячені приватному праву, XI–XIV – кримінальному праву і процесу. Логічність і системність побудови цього юридичного документа свідчить про високу теоретичну підготовку його творців (Bardach, 1974, с. 765).

Джерелами статутів Юліуш Бардах вважав власне литовське звичаєве право та давнє право

населення Русі. Зв'язок з Польщею сприяв поступовому наближенню правових норм ВКЛ до польських у тій частині, де йшлося про правове становище шляхти. Історик вказав, що, попри таку еволюцію правових норм, «кодифікаційні практики поєднувалися із намаганням Литви зберегти політичну і правову автономію на більш сприятливих умовах, як у Польщі» (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994 с. 190; Bardach, 2000, с. 59).

Характеризуючи нову реальність для ВКЛ після укладення Люблінської унії 1569 року, Юліуш Бардах зазначив, що уніфікації правових норм Польського королівства і Великого князівства Литовського практично не відбулося, позаяк литовська знать була прив'язана до своєї правової системи. Проте власне таке завдання постало перед творцями Третього Литовського статуту.

Вчений детально проаналізував умови підготовки Третього Литовського статуту, склад кодифікаційної комісії, виокремив основні підходи її учасників до творення нового законодавчого акта, звернув увагу на дискусійні питання. Юліуш Бардах вказав на визначальну ідею Статуту – держава повинна захищати свободу прав громадян, а влада підпорядковуватися закону, висловлену в загальній формі одним із його творців – підканцлером ВКЛ Левом Сапегою (Bardach, 1974, с. 766). Тому гуманістичні ідеї епохи Відродження в цьому документі поєднувалися із системою покарань, властивих для XVI століття, елементи звичаєвого права із правовими новаціями століття. Науковець погоджується з думкою дослідників, що Третій Литовський статут виявився значним кроком уперед у кодифікації литовського права. Його вважали «вичерпним для свого часу зводом законів»,

який визначав становище різних верств суспільства (Bardach, 1974, с. 771).

Зауважено, що Литовські статuti були написані руською мовою – офіційною мовою в тому часі урядів ВКЛ. Натомість з посиленням полонізації вищих верств литовського суспільства в 1614 році здійснено польський переклад Третього Литовського статуту, котрий став основою для пізніших редакцій і використовувався на практиці. Завдяки чіткості, високій юридичній цінності він слугував як допоміжний закон у Речі Посполитій, зберігав чинність на землях ВКЛ після поділів Речі Посполитої, і лише в 1840 році був скасований російською владою і замінений імперським законодавством (Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, 1994, с. 190).

Отже, можна стверджувати, що наукова діяльність Юліуша Бардаха сприяла розвитку литуаністики в Республіці Польща. Його творчість характеризувалася використанням новітніх методик джерелознавчого аналізу, засвідчила варіативність будь-якої інтерпретації минулого, утвердження вимогливого ставлення до лабораторії власне наукового дослідження в історії, вивільнення інтелектуальної продукції з-під будь-яких ідеологічних надуживань. Ці засади наукового пошуку продовжили учні вченого.

У сучасній історіографії литуаністичні студії актуалізувалися з огляду як на минувшину, так і сучасність. Дослідницької уваги насамперед потребують проблеми історичної пам'яті, функціонування мультикультурного середовища у ВКЛ, ментальні уподобання населення, повсякденні практики жителів, функціонування пограниччя. Нині варто відзначити, що в українській історіографії литуаністичні студії перебувають на етапі становлення.

Список використаних джерел:

1. Василенко В. (2006) Східнослов'янська литуаністика: від «практичної історії» до критичних студій. *Український гуманітарний огляд*. Випуск 12. С. 9–36.
2. Bardach J. (1953) Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. *Historia Polski do r. 1466*. Warszawa: PWN. S. 79–170.
3. Bardach J. (1960) Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego. *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70-lecie urodzin*. Warszawa: PWN. S. 321–352.
4. Bardach J. (1963) Swiecki character zwyczajowego prawa mazenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek). *Czasopismo prawnohistoryczne*. № 1. S. 85–150.
5. Bardach J. (1970) Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku. Białystok-Warszawa: PWN. 402 s.
6. Bardach J. (1970) Unia lubelska, jej geneza i znaczenie. *Kultura i Społeczeństwo*. № 2. S. 119–136.
7. Bardach J. (1974) Statuty litewskie — pomniki prawa epoki Odrodzenia. *Kwartalnik Historyczny*. T.84. S. 750–780.
8. Bardach J. (1976) O I Statucie Litewskim. *Czasopismo prawnohistoryczne*. Z. 2. S. 239–247.
9. Bardach J. (1980) Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia. *Kwartalnik Historyczny*. № 1. S. 21–51.

10. Bardach J. (1988) O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988. 442 s.
11. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. (1994) Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 655 s.
12. Bardach J. (1999) Statuty litewskie a prawo rzymskie. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 166 s.
13. Bardach J. (2000) Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII – XVIII wieku. Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie. Warszawa: Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury. S. 51–65.
14. Kosman M. (2019) W cieniu Uniwersytetu Stefana Batorego: Henryk Łowmiański i Juliusz Bardach, badacze dziejów Unii Jagiellońskiej. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. T. 19. S. 177-194.
15. Sobotka R. (2018) O mediewistycznej twórczości Juliusza Bardacha. *Czasopismo-Prawno-Historyczne*. № 65 (1). S. 363–382.
16. Сокальська О. В. (2017) Юліуш Бардах — історик права на перехресті епох і держав. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. № 2. С.13–19.
17. Szlachta B. (2014) Juliusz Bardach (1914–2010). Uczeń żydowskiego pochodzenia we współczesnych dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, S. 77–85.
18. <https://core.ac.uk/download/pdf/250300369.pdf> (дата звернення 25. 04. 2023.)
19. Siewierski T. (2015) Juliusz Bardach – historyk na zakrętach dziejów. <https://histmag.org/Juliusz-Bardach-historyk-na-zakretach-dziejow-10576> (дата звернення 19. 04.2023).
20. Zakrzewski A. (2016) Juliusz Bardach (1914–2010). https://www.researchgate.net/publication/347573626_Juliusz_Bardach_and_the_agenda_of_socialist_history_of_law_in_Poland (дата звернення 22.06. 2023).

References:

1. Vasylenko, V. (2006). Skhidnoslovianska lytuanistyka: vid «praktychnoi istorii» do krytychnykh studii [East Slavic Lithuanian studies: from “practical history” to critical studies]. *Ukrainskyi humanitarnyi ohliad*. Vypusk 12 [in Ukrainian].
2. Bardach, J. (1953). Polska w okresie rozdrobnienia feudalnego. Historia Polski do r. 1466 [Poland in the period of feudal fragmentation. History of Poland until 1466]. Warszawa: PWN [in Polish].
3. Bardach, J. (1960). Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu w 70-lecie urodzin [From the practice of the Lithuanian Chancellery under Sigismund I the Old. Works on the history of feudal Poland donated to R. Grodecki on the 70th anniversary of his birth]. Warszawa: PWN [in Polish].
4. Bardach, J. (1963). Swiecki character zwyczajowego prawa mazenskiego ludności ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego (XV–XVII wiek) [The secular character of the customary marriage law of the Ruthenian population of the Grand Duchy of Lithuania (15th–17th century)]. *Czasopismo prawnohistoryczne*. № 1 [in Polish].
5. Bardach, J. (1970). Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII wieku [Studies on the system and law of the Grand Duchy of Lithuania in the 14th–17th centuries]. Białystok–Warszawa: PWN [in Polish].
6. Bardach, J. (1970). Unia lubelska, jej geneza i znaczenie [The Union of Lublin, its genesis and significance]. *Kultura i Społeczeństwo*. № 2 [in Polish].
7. Bardach, J. (1974). Statuty litewskie – pomniki prawa epoki Odrodzenia [Lithuanian statutes – monuments of law of the Renaissance epoch]. *Kwartalnik Historyczny*. T. 84 [in Polish].
8. Bardach, J. (1980). Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVIII stulecia [Cities under Magdeburg law in the Grand Duchy of Lithuania from the end of the 14 th century to the middle of the 18 th century]. *Kwartalnik Historyczny*. № 1 [in Polish].
9. Bardach, J. (1988). O dawnej i niedawnej Litwie [On ancient and recent Lithuania]. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM [in Polish].
10. Bardach, J., Leśnodorski, B., Pietrzak, M. (1994). Historia ustroju i prawa polskiego [History of the Polish system and law]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].
11. Bardach, J. (1999). Statuty litewskie a prawo rzymskie [Lithuanian statutes and Roman law]. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].
12. Bardach, J. (2000). Prawo litewskie w Koronie Królestwa Polskiego XVII–XVIII wieku. Kultura Litwy i Polski w dziejach: tożsamość i współistnienie [Lithuanian law in the Crown of the Kingdom of Poland in the 17th–18th centuries. Culture of Lithuania and Poland in history: identity and coexistence]. Warszawa: Wydawnictwo Międzynarodowe Centrum Kultury [in Polish].
13. Kosman, M. (2019). W cieniu Uniwersytetu Stefana Batorego: Henryk Łowmiański i Juliusz Bardach, badacze dziejów Unii Jagiellońskiej [In the shadow of the Stefan Batory University: Henryk Łowmiański and Juliusz Bardach, researchers of the history of the Jagiellonian Union]. *Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy*. T. 1 [in Polish].
14. Sobotka, R. (2018). O mediewistycznej twórczości Juliusza Bardacha [On the medieval works of Juliusz Bardach]. *Czasopismo-Prawno-Historyczne*. № 65 (1) [in Polish].

-
15. Sokalska, O.V. (2017). Yuliush Bardakh – istoryk prava na perekhresti epokh i derzhav [Juliusz Bardakh is a historian of law at the crossroads of eras and states]. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy*. № 2 [in Ukrainian].
 16. Szlachta, B. (2014). Juliusz Bardach (1914–2010). Uczeni żydowskiego pochodzenia we współczesnych dziejach Uniwersytetu Jagiellońskiego [Juliusz Bardach (1914–2010). Scholars of Jewish descent in the contemporary history of the Jagiellonian University]. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellockiego [in Polish].
 17. Siewierski, T. (2015). Juliusz Bardach – historyk na zakrętach dziejów [Juliusz Bardach – a historian on the bends of history]. Retrieved from: <https://histmag.org/Juliusz-Bardach-historyk-na-zakretach-dziejow-10576> [in Polish].
 18. Zakrzewski, A. (2016). Juliusz Bardach (1914–2010) [Juliusz Bardach (1914–2010)]. Retrieved from: https://www.researchgate.net/publication/347573626_Juliusz_Bardach_and_the_agenda_of_socialist_history_of_law_in_Poland [in Polish].